

УДК 728.6:391.985](477.54/62)

DOI <https://doi.org/10.15407/mue2024.23.111>

СУШКО ВАЛЕНТИНА

кандидатка історичних наук, доцентка, старша наукова співробітниця відділу «Український етнологічний центр» Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, членкиня Спілки етнологів та фольклористів м. Харкова (Харків, Україна).
ORCID:<https://orcid.org/0000-0003-0480-1473>

SUSHKO VALENTYNA

a Ph.D. in History, an associate professor, a senior research fellow at the *Ukrainian Ethnological Centre* Department of M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine, a member of Kharkiv Union of Ethnologists and Folklorists (Kharkiv, Ukraine).

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0480-1473>

Бібліографічний опис:

Сушко, В. (2024) Народна архітектура та житло українців-слобожан. *Матеріали до української етнології*, 23 (26), 111–121.

Sushko, V. (2024) Folk Architecture and Dwelling of Ukrainians in Slobozhanshchyna. *Materials to Ukrainian Ethnology*, 23 (26), 111–121.

© Видавництво ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2024. Опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

НАРОДНА АРХІТЕКТУРА ТА ЖИТЛО УКРАЇНЦІВ-СЛОБОЖАН

Анотація / Abstract

Житло є чи не найважливішим складником будь-якої етнічної культури. На формуванні народної архітектури українців Слобожанщини позначився масовий переселенський рух XVII ст. з Карпатського регіону, Галичини, Поділля, Волині, Правобережного Полісся та Середньої Наддніпрянщини.

На планувальні принципи й будівельні матеріали впливали як природні умови, так і соціально-економічні зміни: у козацькі часи хати будували з дубових колод, вони мали підлогу, вкривали їх гонтом; епоха закріпачення (імперського та радянського), війни спричинили перехід до покриття хат очеретом і соломою, заміну підлоги глиняною долівкою, застосування доступніших матеріалів для зведення стін (дешевша деревина, глина, глинобитна цегла), спрощення номенклатури меблів. Покращення соціально-економічних умов приводило до урізноманітнення будівельних практик.

На основі зібраних польових етнографічних записів можна говорити про зміну планувальних принципів житла від трикамерної «хати на дві половини» до житла, внутрішній простір якого ділився піччю, а до фасадної стіни доєднувалися господарські приміщення, сіни та веранда, що було характерно в першій половині XX ст., і вже до зовсім сучасного «котеджного» житла з помешканням-«студією» або, навпаки, дуже ускладненого внутрішнього хатнього простору.

Матеріалом для написання представленої розвідки стала фіксація явищ сільського життя, а також міські реалії – і то не лише районних центрів, наприклад Вовчанська, Куп'янська та інших міст Харківщини, Охтирки чи Тростянця на Сумщині й самих Сум, а й міста-мільйонника Харкова, де донині є райони «приватного сектора» – сільської забудови.

Ключові слова: народна архітектура українців, житло українців-слобожан, хата, покуть, піч, піл (ліжко), мисник, горище, сіни, сволок, дах, Слобідська Україна.

Dwelling is perhaps the most important component of any ethnic culture. The mass resettlement movement of the 17th century from the Carpathian region, Halychyna, Podillia, Volhynia, the Right-Bank Polissia and the Middle Over Dnipro Lands have influenced the formation of folk architecture of Ukrainians in Slobozhanshchyna.

Planning principles and building materials are affected by both natural conditions and socio-economic changes: in Cossack times huts have been built out of oak logs, had a floor, and were covered with shingles; the epoch of serfdom (imperial and Soviet), was led to the transition to covering huts with reeds and straw, replacing the floor with a clay floor, using more affordable materials for building walls (cheaper wood, clay, adobe bricks), and an extreme simplification of the furniture nomenclature. The improvement of socio-economic conditions has led to the diversification of construction practices.

Basing on the collected field ethnographic materials, it can be stated that the planning principles of housing have been changed from a three-chamber «house in two halves» to housing, the internal space of which is divided by a stove, and utility rooms, a porch and a veranda are attached to the facade wall. This phenomenon is typical for the first half of the 20th century. The process of transformation is finished by a completely modern «cottage» housing with a «studio» apartment or vice versa a very complicated internal house space.

The submitted study is written after the recording of the phenomena of rural life as well as the urban realities – and not only district centers, for example, Vovchansk, Kupiansk and other cities of the Kharkiv region, Okhtyrka or Trostianets in the Sumy region and Sumy itself, but also the city with a population of over a million Kharkiv, where there are still areas of the «private sector» – rural buildings.

Keywords: Ukrainians' folk architecture, housing of Ukrainians in Slobozhanshchyna, hut, icon corner, stove, pil (bed), mysnyk (shelf for dishes), attic, lobby, bastard, roof, Sloboda Ukraine.

Одним із найважливіших чинників утворення характерних регіональних рис народного будівництва Слобідської України дослідник українського мистецтва та архітектури ХХ ст. Стефан Таранушенко називав «первісний склад колонізаторів»: на Слобожанщину, згідно з результатами архівних досліджень академіка Д. Багалія, «зійшлись виселенці з усіх кутків України – від Галичини до Полтавщини, від Холмщини до Поділля, а єсть вказівки, що заходили сюди також бойки й гцули з гір Карпатських» [24, с. 1–2].

Визначальним фактором для заснування поселення була наявність річок і ставків. Так, наприклад, за найменуванням річки Вільхуватка називається село на Нововодолажчині, за найменуванням річки Липчик назвали своє село засновники с. Липці (нині Харківського р-ну Харківської обл.). Іншим принципом слід визнати розташування поселень у ярах, байраках та на кручах, непридатних для орного землеробства. Причиною цього було як не бажання видати своє розташування татарам, які щорічно приходили на Москву за ясиром, так і ощадливе ставлення до земель, що на них можна було займатися хліборобством. На Харківщині є достатньо населених пунктів, у назві яких означена ця особливість їхньої топографії: Кам'яна Яруга та Волохів Яр – на Чугуївщині, Байрак – на Вовчанщині

та ін.; у 1768 році втікачі-гонтівці заснували своє село Гонтів Яр (сучасна Валківська міська громада Богодухівського р-ну Харківської обл.).

Академік М. Сумцов, досліджуючи особливості українського менталітету, звернув увагу на характерну деталь: старовинні українські села розташовувалися оддалік від великих шляхів. Його думку підтверджують записані нами в с. Липці Харківського району Харківської області народні оповіді про будівництво залізниці. За словами розповідачів, липецькі діди, коли їм запропонували будувати залізничну колію, навідруб одмовилися від такої пропозиції, вважаючи «залізницю ділом нечистим».

До середини ХХ ст. на Слобожанщині існувало кілька типів поселень: міста й містечка різного значення та підпорядкування; села, з яких деякі ставали містами або, навпаки, сотенні містечка перетворювалися на села (як, наприклад, сотенне містечко Харківського полку ХVII ст. – на с. Липці Харківського пов. Харківської губ., згодом Харківського р-ну Харківської обл.) та хутори. Останні зовсім зникли з карти Слобожанщини вже в радянський час унаслідок «укрупнення сіл», хоча до середини ХХ ст. кожне слобідське українське село було «обсажене» хуторами через бажання господарів бути ближче до власної землі.

Одні з перших відомостей про слобідсько-українські села та звичаї їхніх поселенців наведено в «Топографічному описі Харківського намісництва» кінця XVIII ст. [15, с. 36]. У ньому зазначається, що українські села здебільшого були розташовані в придатних для цього місцевостях із чистою водою [15, с. 38]. Таке село мало привабливий вигляд: між орним полем залишено кілька перелогів; у самому поселенні – на токах достатня кількість хліба, «причому хворостяні повітки, комори та інші споруди, легкі ворота з першого погляду подають привід думати про бідність села та ледачість його мешканців, але з іншого боку вкриті сіном лугові сінокоси виправдовують абсолютно їхній спосіб хазяйнування, пишні пасовиська з великим повносилим товаром додають вартості житлам; комора та повітки й хліви та інші будівлі з простого хмизу доводять, що вони зроблені лише з огляду на погодні негаразди та звірів, а будівлі з кращої деревини були б занадто витратними для господарів. Білі, чисті та світлі хати, квітучі сади, вирощені овочеві городи свідчать про абсолютно своєрідний спосіб хазяйнування та приязність місцевої людності» [15, с. 36].

Забудівля поселень була переважно хаотичною, пристосованою до особливостей ландшафту. При цьому церква та майдан довкола неї ставали центром села, що й відрізняло село від хутора. Найдавніші плани поселень Слобожанщини були створені майже через сто років після їх заснування – у другій половині XVIII ст. [15].

Харків до кінця XIX ст. (навіть за статусу університетського міста) був дуже подібний до сіл та містечок краю. Так, чи не найвідоміший харківський архітектор О. Бекетов згадував, що, навчаючись архітектури в санкт-петербурзькій академії мистецтв, він мріяв якомога швидше повернутися до Харкова, щоб із напівселянського одноповерхового, із солом'яними стріхами зробити його модерним містом. Від кінця XIX ст. до кінця XX ст. багато чого змінилося, однак такі «села в місті» продовжували існувати й навряд чи можна сказати, що зовсім зникли: донині харків'яни вживають терміни «Журавлівка», «Панасівка», «Іванівка», «Москалівка», «Гончарівка» на позначення районів та вулиць свого міста.

У XVIII ст. садиба українського селянина мала хату, яка стояла окремо, та

«підварок» – господарські будівлі двору, що були об'єднані одним дахом [7, с. 8]. Традиція розділяти обійстя на «чистий» і «господарський» двори збереглася на Слобожанщині дотепер. До повномасштабного вторгнення росії в Україну в селах і приватних секторах міст Слобожанщини існувало кілька типів планування української садиби, які можна звести до двох основних:

1) хата і господарські будівлі розташовані паралельно. Хата причілковою стіною («около») виходить на вулицю; перед цією стіною з вулиці можуть розбивати квітник та саджати кілька плодових дерев. У такому разі курник і саж здебільшого розміщуються за сараями, біля виходу на город (не на чистій частині двору). Господарські будівлі часто розташовують під одним дахом, навіть погріб (белгородщина, с. Козинка грайворонського р-ну);

2) хата й господарські будівлі розташовані П-подібно, і паркан з воротами замикає композицію. У такому разі хата може або виходити однією з причілкових стін на вулицю (найбільш поширений варіант), або розміщуватися в глибині двору. Господарські будівлі стоять під одним дахом або частково розкидані по господарському двору.

Для людини традиційної культури житло було центром всесвіту, місцем, де проходить від колиски до могили все життя. Тож коли будували нову хату, намагалися дотримуватися всіх звичаїв, засторог, навіть найменших забобонів, аби привернути до себе всі добрі сили, багатство, щастя й добробут [2, с. 75]. «Життя» – «жито» – «житло» – слова однокореневі й однаково багато важать для українця. У «Словнику української мови» вітчизняний лексикограф Б. Грінченко трактував слово «хата» як «дім, місце помешкання, хижа», а іноді – і «могила» [5, с. 388–389].

У «Топографічному описі Харківського намісництва» зазначається, що мистецтво розпилювати дубові колоди та робити з них гонт з прорізним краєм на покрівлю хат започатковане на Слобожанщині саме українцями, адже це було продуктивніше та економніше, аніж витратити повні колоди [15, с. 30]. У цьому джерелі докладно описана слобожанська хата кінця XVIII ст.: «Українці в усьому люблять чистоту та охайність. Хати, хоч ру-

блені, хоч із хмизу сплетені, і при них великі сіни, обмазують з обох боків і долівку набивають глиною. Багато хто коло стін та печей, по долівці та пічному фундаменту на чверть аршину [приблизно 20 см. – В. С.] фарбують білою або жовтою, рідше – червоною чи чорною фарбою. І призьби коло хат, оплетені хмизом та глиною обмазані, майже по самі вікна набиті землею, служать на дворі замість лавок. А для того, щоб вони не розмивалися і для прикриття стін, роблять покрівлю з невеликим спуском або навісом, особливо на поперечних стінах.

Печі, які називаються “груби”, робляться з кахель, а в разі відсутності їх – з горщиків без цегли з одним лише склепінням під стелею; топляться з сіней з вогнища, яке від полу не вище чверті аршина, набите глиною, а над ним робиться шатром труба, яка називається комином, з лозин, обмазаних глиною. Кахлі бувають у заможніших зелені, а в інших просто обпалені, які, як і хати, підмазують білою глиною, а де є крейда, то нею, що суботи, а надто – під великі свята: взимку лише всередині, а влітку – також і ззовні.

Мало коли в якій хаті буває менше трьох скляних, здебільшого з круглих шиб, вікон. Чому в українців завжди чисті, світлі і при тому теплі та нечадні житла? Тому що у груб димарі не закриваються, а майже весь день вони потроху протоплюються соломкою, а надто – очеретом, а то й кізяками; зрідка коли, і то в лісистих місцях, дрібними дровами. Від того груби надзвичайно скоро розгортаються, так що навіть взимку якби подорожньому трапилося зайняти нетоплену хату, то за півгодини вона так прогріється, що треба буде заборонити надалі топити, і лише за півгодини заставити підкласти оберемка два чи три очерета, зовсім не боючися чаду. [...]

У хаті зазвичай зроблені по-під стінами лавки, а по тій стіні, де встановлена груба, здебільшого від самої груби до стіни – піл, на якому вони сплять. А запічок, оскільки вони встановлюють ті груби на деякій відстані від стіни, щоб від розжарювання кахель не загорілася хата, слугує для зберігання пожежобезпечного начиння. Цей запічок є досить великим і на ньому сушать хліб. У передньому куті поставлені ікони, а під ними – вузький та довгий стіл. І лавки, і стіл, і піл завжди

чисто вимиті, а у заможних стіл вкритий килимом, у бідніших – чистим рядном. На столі завжди лежить невеликий житній хліб та стоїть солонка чи просто насипана сіль не знак гостинності. У тих, хто трохи багатший, замість столів на низеньких ніжках, які майже всі укріплені в землі, – скриня чи в столі висувні шухлядки, окуті залізом із внутрішніми замками, які накриті килимом, а поверх ще й скатертиною.

Дахи покривають очеретом, з якого через брак лісу роблять і стелі на тонких, але частих дерев'яних перекладах, укріплюючи сволок, який товстіший та іде через усю хату» [15, с. 66–68].

З кінця XVIII ст. хати стали будувати переважно для одружених синів, надаючи можливість перейти «на власний хліб». Відома пісня яскраво характеризує вимогу нареченої до обранця: «Постав хату з лободи, а в чужую не веди». Справді, хоч як, можливо, було важко батькові, але за звичаєм він мусив «одділити» одружених синів. Виняток становили лише найменші, які мали «догодовувати батьків», залишаючись на батьковому дворі та господарстві [10, с. 36–37]. Тому хати на батьківщині «перекидали» на старому місці, тобто на місці старої «чистої» оселі, але трохи «зсунувши» – збільшивши, щоб не перетягти негаразди зі старого житла. Обираючи місце під нову хату, обов'язково розпитували старших людей, чи не було на тому місці гнойовища, цвинтаря, перехрестя доріг, навіть церкви, чи не стояла коли там хата розбишак, вішальників, чи не хворіли господарі старої хати [10, с. 37–38]. Місце неодноразово перевіряли: якщо там лягала корова, місце вважалося чистим, якщо ж кози – то недобре. На місці майбутньої хати кілька ночей спали майбутні господарі. Вірили – «які сни насняться, таке буде й життя». На кутах майбутньої хати насипали на ніч зерно, а вранці дивилися, чи залишилося воно цілим, інакше немає сенсу будувати хату на цьому місці. Щоб дізнатися, чи буде хата сухою, так само на кутах клали жмутки вовни, накривали глиняними сковорідками та залишали на ніч. Якщо вовна залишалася сухою, можна було будувати нову оселю [10, с. 38].

Хати будували влітку, починаючи з дня пам'яті преподобних, уникаючи днів пам'яті мученика – бо «будуть все життя

мучитися». Роботу в жодному разі не починали в понеділок, середу, п'ятницю чи суботу, що було пов'язано з трактуванням цих днів як нещасливих, важких (понеділок), жіночих (середа, п'ятниця) та завершальних (субота). Безумовно, не працювали в неділю. Починати будівництво нового житла можна було лише у вівторок або четвер – легкі чоловічі дні.

Для зведення стін та основи дахів здебільшого запрошували майстрів-теслів. Уважалося, що краще запрошувати українців, бо «москалі щось у носі мають» (знаються з нечистою силою) і можуть «зарубати хату на смерть» (здійснити певні дії, які призведуть до смерті мешканців житла). Узагалі, будь-яким майстрам слід було догоджати, виконувати всі їхні забаганки щодо пригощання, аби вони не розсердилися й не нашкодили щасливій долі господарів. Тому майстрів під час будівництва хати пригощали тричі: на закладанні нового житла; коли підіймали сволок – головну балку, яка підтримувала маленькі балочки-сволочки і всю стелю; після завершення робіт.

Крім того, під час будівництва важливими моментами, що їх відзначали святковими діями та урочистим обідом для працівників, були ліплення хати (покриття стін хати кількома шарами глини) та «квітка» – завершення будівництва. Нами не зафіксовано на Слобожанщині вживання для загальних робіт терміна «толока», проте саме явище існувало до кінця XX ст.: «просили людей», «не родичів, усіх», «сусіди приходили, свої – хто може», «люди сходилися, уліплювали, тоді – обідали». Пригощання, святкові обіди, ритуальні жарти (катання хазяїна з хазяйкою на тачці, викачування їх у глині) були поширені не тільки в XIX ст., а збереглися аж до кінця XX ст., доки перестали зводити хати-мазанки, будівництво яких потребувало участі сусідів та родичів, що приходили «помагати» безкоштовно, лише за спільний обід від господарів.

Хата, як людина, мала чоло – фасадну стінку. Стіни, що підходили до чола, називалися «причілковими» («около»), а задня стіна – «глухою», адже або зовсім не мала вікон, або було одне віконечко.

На території Слобожанщини впродовж XVIII – на початку XX ст. існувало кілька типів житла. Найдавнішим видом було

зрубне житло, характерне від козацьких часів до межі XIX–XX ст., особливо в північних районах Слобідської України. Стіни такої хати зводилися з дубових колод, покладених горизонтально. Надалі поверх колод набивалася («планкувалася») дранка-клинцївка – планки для кращого прилягання глини. Відтак стіни «уліплювали» кількома шарами «чорної» глини та білили.

До середини XX ст. на всій території Слобожанщини основним типом стало каркасне житло, коли стіни зводили з колод дерева, поставлених вертикально – «всторч», які після клинцювання обмазували глиною та білили.

На півдні Слобожанщини, вірогідно, від самого початку заселення, основним типом житла були саманні (із глиняної цегли) та «топчанки» – хати з топтаними стінами (глина виливалася між двома рядами опалубки та застигала, утворюючи стіни майбутнього помешкання). Хоча на белгородщині наші інформанти твердили, що і в їхніх селах після Другої світової війни будували такі хати, відкидаючи припущення, що топтані хати робили «від бідності»: «просто були спеціалісти» (с. Максимівка шебекінського р-ну белгородської обл.; хутір Стадників Мішківської сільської ради шебекінського р-ну белгородської обл., рф). Адже цей спосіб вимагав точного розрахунку опалубки, щоб після висихання та прорізання дверних і віконних отворів «"коробку" не повело».

Характерною особливістю хат, які зводили після воєн (Першої світової війни, Визвольних змагань 1917–1920 років та Другої світової війни), було зменшення висоти стелі, що досліджувалося науковцями ще на початку XX ст. Так, у розвідці «Житло та санітарний побут сільського населення України», яка вийшла друком у Харкові в 1927 році, автор Марзеев на широкому фактографічному матеріалі з усіх місцевостей тодішньої радянської України (від Харківської та Донецької губерній на сході до Волинської й Подільської на заході і від Чернігівської на півночі до Одеської та Катеринославської на півдні), що включала 49 округів, 214 населених пунктів, 86 158 дворів та 432 191 жителя, доводить зниження хат після громадянської війни після деякого їх підвищення. Загалом висота хат кінця

XIX – 1920-х років сягала в середньому 2,23–2,4 м [12, с. 59–64]. На жаль, автор не уточнює, що він розуміє під висотою житла – чи лише внутрішню висоту стін (а за деякими висловами можна припустити, що саме це), чи абсолютну висоту будівлі разом із дахом та бовдуром.

На загальне переконання слобожан, «хата – кругла» (с. Підвисоке Борівського, нині – Куп'янського р-ну Харківської обл.; с. Мосьпанове Чугуївського р-ну Харківської обл., с. Липці Харківського р-ну Харківської обл.), тобто з чотирихилим дахом. До кінця XX ст. на двосхилу хату в селах Харківщини казали «хлігель».

Покриття дахів у XIX ст. стало переважно солом'яне або очеретяне. Існувало кілька способів покриття дахів плутою соломою – «у натрушування», «у раструс», «у гребінець». У кінці XIX – на початку XX ст. застосовували більш удосконалений спосіб покриття – «під щітку», «під корінець», «під гузирь»: ряди снопиків-куликів чи розстеленої соломи укладали зрізаним колоссям угору, їх прив'язували до лат, а знизу підбивали дощечкою. Для міцності й вогнестійкості соломі замочували в розчині глини («під глинку»), а потім укладали на даху зазначеними вище способами. Покриття «під глинку», хоча й обходилося значно дорожче, поширилося з другої половини XIX ст. в селищах, які часто страждали від пожеж. Очерет як покрівельний матеріал використовували лише в окремих селах, розташованих поблизу заболочених річок і озер.

Хата неодмінно мала горище, до якого найчастіше потрапляли із сіней, що могли бути як повністю перекритими з лядою на горище, так і відкритими.

Дахи хат на Слобожанщині мали характерні для українського житла навіси-«піддашки» – виноси даху по фасадній стіні, що спиралися на стовпи-кронштейни. Згодом ці піддашки стали закритими, утворюючи додаткове господарське приміщення – «галерею», «калідор». Ще донедавна по глухій стіні хати робили невеличку комірчину – «прихалабок».

Зведення каркасних хат, поширення солом'яних дахів, очевидно, було пов'язано із соціальними процесами: закріпаченням у XVIII ст. та зубожінням селянства у XIX ст., а також із господарською діяльністю – розвитком зернового

орного землеробства та поступовою вирубною лісу.

У XIX ст. рідкісними стали «хати на помості», тобто з дерев'яною підлогою. Зазвичай селянські та міщанські хати мали лише земляну долівку, яку щонайменше раз на тиждень господиня змашувала, а влітку, особливо перед Зеленими святами, ще й посипала пахучою травою.

У XIX – на початку XX ст. для будівництва використовували дуб, акацію, сосну. У багатьох селах підвалини та сволок робили з дуба, конструкцію даху робили із сосни, акації тощо. Якість будівельного матеріалу залежала від майнового становища господаря та соціальних обмежень держави.

Для будівництва житла уникали використовувати осіку, вважаючи її проклятим деревом: за переказом, саме на осіці повісився зрадник Ісуса Христа Юда Іскаріотський – відтоді осика тремтить від жаху. Осикову деревину могли застосувати лише для будівництва стайні – «щоб чорт не займав коней», хліва – «щоб відьма не доїла молока», та сажу, де тримали свиней, оскільки останні вважалися нечистими й не могли зацікавити темні сили.

Загальноукраїнською є традиція обмазувати зруб хат зовні й усередині глиною та білити. Господарські будівлі двору (комори, хліви, згодом літні кухні та сараї) обмазували не завжди. С. Таранушенко зазначав: «Як самий факт обмазки, так і гама доповнюючих тонів характеризують майстра швидче як живописця-ілюзіоніста, ніж як будівника-конструктора» [25, с. 74]. Навіть у другій половині XX ст. на Сумщині в деяких селах збереглися стародавні хати «з митими стінами», у яких у світлицях стіни не білені, а вистругані під рубанок.

У сільському будівництві українців Слобожанщини з кінця 1960-х почали застосовувати обпалену цеглу. Цегляні стіни на Харківщині обмазували глиною здебільшого тільки зсередини, а на белгородщині нерідко білили чи фарбували білою фарбою всю площину стіни, а кути хати – контрастними (синіми, червоними тощо) кольорами.

Про внутрішнє планування українських хат XVII–XVIII ст. можемо дізнатися лише з писемних джерел. Від XIX до початку XX ст. переважним типом планування була «хата на дві половини», де

першим приміщенням, куди потрапляли з вулиці, були сіни – неопалюване господарське приміщення, що ділило собою внутрішній простір житла на дві житлові (кімната і світлиця, кімната і кімната) або житлову та господарчу (хата і комора, світлиця і комірчина) частини.

Коли будівництво було завершено, хату освячували та справляли входи. Першими в хату заходили господарі, занісши стіл, хліб-сіль та Псалтир. Атрибутом входу було впускання (а то й ночівля в хаті) kota та півня. Деякі наші інформанти розповідали про необхідність брати для цього тварин чорного кольору, деякі «того, що “по двору”». На входи, на відміну від спільних робіт з обмазування хати, запрошували лише близьких родичів, намагаючись, щоб їхня кількість була парною. Подібні торжества відбувалися і в радянський час.

У XVII – першій половині XVIII ст. житла простих козаків та козацької старшини відрізнялися мало, адже для того, аби здобути якісь маєтності, потрібен був час. Слід зауважити, що й до кінця XVIII ст. господи козаків та старшини різнилися розмірами, якістю оформлення інтер'єрів (наприклад, не просте рядно лежало на ослоні, а купований коць; не з доморобного сукна, а з купованої парчі чи баберку шили для жінки кунтуш, який ховали не в просту дерев'яну скриню, а в ковану чи принаймні мальовану), а не асортиментом хатнього начиння. Ось як відомий український історик та архівіст Д. Багалій описує побут слобідсько-української козацької старшини: «Реєстри секвестрованого рухомого та нерухомого майна харківських полковників Федора Донця, Івана та Федора Шидловських та охтирського полковника Івана Перекрестова доводять, що вони були “пани на всю губу”» [4, с. 163]: власники заводів, пивниць-броварень та млинів, купці, господарі земельних і лісових угідь та виноградників. Тож: «У Харкові у полковника Шидловського було подвір'я з будівлею. Усі споруди були дерев'яні, в них було 4 світлиці, лазня, 4 людські кімнатки – для челяді, комори та поварня. Саме помешкання пана полковника складалося з однієї світлиці та двох кімнат. Затісне, як для старшини, тому у тому ж таки Харкові розпочалося будівництво кам'яниці на вісім світлиць, однак це житло добудоване

не було – встигли вивести лише перший поверх.

В харківському обійсті пана полковника були, звичайно, стайні з сараєм, під останнім був і льох, комора, льодівня з сушнею, а довкола будинку – сад. Мав пан полковник двір-фортецю у с. Рождественському, огорожений палями з 3–4 вежами. У будинку на цьому дворі було 9 світлиць та кімнат, п'ять із них опалювалися печами з зеленими кахлями, стіни були обкладені цеглою та вибілені.

У цих хорах було сім липових столярних столів, один з них круглий, три столярних поставця, три столярних ліжка. При стайні для коней була світлиця з вікнами та білою піччю. Був будинок на три світлиці та кімнати з кухнею, хата для челяді з сінью.

В обійсті були яблуневий та вишневий сади, виноградник, кузня з ковальським начинням, лазня, солодовня з хатою та сушнею для сушіння солоду, брусяна броварня з трьома чанами та рештою начиння, вінниця соснова брусяна з 12 чанами та діжками з рубленою коморою при ній. Крім того, на р. Сіверський Дінець біля двору був млин з 3 коморами, з 8 жорнами, 3 ступами та сукновальнею. Трохи далі на Дінці була ще одна вінниця з 2 хатами. На озері – гути з коморами для готового скла.

Були ще гути з хатами та майстернями, які арендував відомий тогочасний скло-роб Ант. Гутник. На р. Уди – шкурятні заводи» [3, с. 163].

Тільки після зрівняння у правах російського та українського дворянства українське панство відійшло від традиційного побуту. Але навіть на околицях столичного Харкова до середини XX ст. стояли «селянські» хати, хоча після війни мали вони вже не солом'яні, а залізні чи шиферні дахи. Ще на початку XXI ст. на Журавлівці, Іванівці, Шатилівці, Петінці, Немишлі та інших старих районах м. Харкова було немало таких хат. Такі хати ми донедавна могли бачити на Сумщині в різному фізичному стані (наприклад, у мм. Тростянці, Охтирці). Опис таких хат подав у 1920-х роках С. Таранушенко [23; 25, с. 31–75; 26], ставши першим мистецтвознавцем, що розглядав хату як мистецький твір серед мальовничої природи та творів майстрів, надзвичайно чутливих до цієї краси.

Традиції у використанні внутрішнього простору хати існували здавна. Головним кутом хати був покуть – кут навпроти вхідних дверей. Там висіли ікони, прикрашені найкращими рушниками, фотографії рідних (з кінця XIX ст.). Під образами стояв стіл, який завжди мав бути накритий скатертиною – «щоб життя голим не було». Покуть, сволок прикрашали тканими чи вишитими рушниками, паперовими квітами й висушеними травами, підвішеними на нитках, позолоченими голубками та писанками. До Різдва хату прикрашали «павуками».

По діагоналі від покутя була розташована «вариста піч», яка займала приблизно четверту-п'яту частину хати. У козацькі часи печі обкладали кахлями, вирішеними у єдиному стилі для всієї печі. Подібні зразки зберігаються в колекції КЗ «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». Від причілка печі до протилежної стіни влаштовували дощатий настил для сну – піл. Коли родина була велика, спали на долівці, розстеливши соломку, яку, як і піл, накривали домотканими ряднами, а під голову клали великі пір'яні подушки. До сволока на гак підвішували колиску для дитини. Над полом зазвичай укріплювалася жердка для повсякденного одягу. Решта вбрання членів родини зберігалася в скринях чи просто на вішалках у прикомірку. Лебединська скриня була зафіксована експедицією Спілки фольклористів та етнологів м. Харкова 2003 року під час експедиції до шебекінського району белгородщини.

До XIX ст. в селянському житлі купуваних меблів не було. Уздовж причілкової та чільної стін йшли щільно прикріплені до них лави. Згодом їх замінили дерев'яні вузькі лавки-дивани з високими, нерідко різними, спинками. Зібрані в 1920-х роках С. Таранушенком матеріали про українські меблі дають змогу простежити шлях та швидкість поширення культурної традиції: меблі стилю «чіппендейл», створені лебединськими кустарями, сфотографовано дослідником [27, с. 47]. Із зовнішнього боку столу до нього приставляли пересувні ослони – лави без спинок.

Простір хати від вустя печі до передньої стіни слугував «кухнею»: тут готували їжу і був зосереджений весь кухонний інвентар. Від вхідних дверей до стіни, що виходить на вулицю, до при-

чілка, влаштовували «мисник» – полиці, а то й шафку, де зберігалися миски. Якщо мисник не мав дверцят, то яскраві, різнокольорові миски, що стояли на ньому, ставали додатковим декоративним елементом оселі. Глеки, дзбани, горщики та інший фігурний посуд ставили на полицю, яку прибивали над дверима.

У кінці XIX – на початку XX ст. українськими науковцями було зафіксовано досить багате художнє оформлення житла на Слобожанщині. Так, С. Таранушенко твердить, що на грайворонщині існував поліхромний стінопис: «В с. Новостроївці <...> в 60-х р. XIX ст. стіни розмальовувалися зеленими вітками з червоними й синіми квітками» [25, с. 75]. Проте хати, зведені в першій половині XX ст., здебільшого мали тільки вибілені (або підсинені) стіни з виділенням кольором лише дверних «луд». З кінця XX ст., коли для будівництва почали широко застосовувати обпалену цеглу, розповсюдилася традиція зводити житло із цегли різного кольору, різними способами кладки, залишаючи стіну ззовні нефарбованою. Водночас була широко розповсюджена і традиційна побілка стін крейдою чи тинькування вапном. Іноді лиштви вікон, пілястри, карнизи виділялися інтенсивним контрастним кольором.

До 1930-х років обійстя слобожанина мало численні господарські будівлі, такі як «стайня», «хлів», «клуня», «льох», «повітка», «комора» тощо. На жаль, у радянський час усі такі будівлі почали називати терміном «сарай», а нині єдиною господарською будівлею двору, що має самостійну назву, є «гараж» для транспорту.

Отже, можна стверджувати, що традиції житлового будівництва українців Слобожанщини становлять регіональний варіант української народної архітектури, і навіть жителі підросійської частини Слобожанщини є носіями слобідсько-українських етнічних традицій. Ці традиції виникли з традицій регіонів походження сучасного населення краю, розвивалися під впливом місцевих кліматично-географічних умов, соціально-політичних обставин та художніх уподобань. На жаль, чимала частина населених пунктів нашого краю нині значною мірою знищена й тому так важливо зафіксувати характерні особливості народної архітектури українців-слобожан XX – початку XXI ст.

Джерела та література

1. Артюшенко М. М. Історія Боромлі. З найдавніших часів до наших днів. Тростянець, 1999. 672 с.
2. Астахова О. В., Крупа Т. М., Сушко В. А. Свята та побут Слобожанщини : альбом : 2-ге вид., допов. Харків : Колорит, 2008. 143 с.: іл.
3. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / передмова, коментар В. В. Кравченка. Харків : Основа, 1991. 256 с.: іл.
4. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: космогонічні українські народні погляди та вірування. Київ : Довіра, 1992. 416 с.
5. Грінченко Б. Д. Словарь української мови. Київ : Видавництво Академії наук УРСР, 1959. Т. 4 : Р–Я. 564 с.
6. Данилюк А. Г. Українська хата. Київ : Наукова думка, 1991. 112 с.
7. Дьяченко Н. Т. Этнографические исследования Слободской Украины в XVIII – первой половине XIX ст. (Историко-этнографическое исследование) : автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Киев : Институт искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского, 1971. 28 с.
8. Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерки по этнографии края / под ред. В. В. Иванова. Харьков : Изд. губ. стат. комитета, 1898. Т. 1. 1012 с.
9. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии. *Харьковский сборник : литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1893 год / издание Харьковского губернского статистического комитета* [под ред. члена-секретаря комитета В. В. Иванова]. Харьков : Типография губернского правления, 1893. Вып. 7. С. 1–28.
10. Иванов П. В. Народные обычаи, поверья, приметы, пословицы и загадки, относящиеся к малорусской хате. *Харьковский сборник*. Харьков, 1889. Вып. 3. С. 35–66.
11. Максимов В. Л. Саманная изба / под ред. проф. А. М. Соколова. Петроград : Издание Главного управления землеустройства и земледелия, 1915. Вып. 2. 128 с.: илл.
12. Марзеев А. Н. Жилища и санитарный быт сельского населения Украины. Харьков : Научная мысль, 1927. 196 с.: планы, карты, илл.
13. Муравський шлях – 97 : матеріали комплексної фольклорно-етнографічної експедиції / упоряд. Красиков М., Олійник Н., Осадча В., Семенова М. Харків : ХДІК, 1998. 360 с.
14. Оковита К. О. Великобурлуччина (сторінки історії). Харків : МСУ, 2000. 528 с.
15. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археограф. комісія та ін. ; упоряд.: В. О. Пірко, О. І. Гуржій ; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ : Наукова думка, 1991. 220, /3/ с., [24] л. іл.
16. Парамонов А. Ф., Рибальченко Р. К. Хутори, млини, вітряки, шинки Слобожанщини. Київ : Харківський приватний музей міської садиби ; Стилос, 2007. 104 с.
17. Самойлович В. П. Українське народне житло. Київ : Будівельник, 1972.
18. Сілецький Р. Поминальні мотиви в будівельній обрядовості українців. *Народознавчі зошити*. 2001. № 3. С. 479–482.
19. Сумцов М. Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка / підготовка тексту й мовна редакція Л. Ушкалова ; слово до читача, примітки та післямова В. Фрадкіна. Харків : Акта, 2002. 282 с.
20. Сушко В. А. Народна архітектура в світоглядних уявленнях українців (на прикладі вірувань, пов'язаних з будівництвом житла). *Міжнародна науково-практична конференція «Традиційна народна культура: збереження самобутності в умовах глобалізації» : тези доповідей*. Харків : Регіон-інформ, 2004. С. 135–141.
21. Сушко В. А. Народне житлове будівництво українців Слобожанщини. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis. Faculta Philosophica. Philologica 97–2008: Ucrainica III. Současná Ukrajinská: Problémy jazyka, literatury a kultury*. Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci, 2008. 2. část. С. 673–676.
22. Сушко В. А. Сучасний стан української народної архітектури на Харківщині (на прикладі с. Липці Харківського району Харківської області) . VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура» (наукові доповіді та повідомлення). Київ ; Харків : Рідний Харків, 1997. Ч. 2. С. 289–291.
23. Таранушенко С. А. Козіївка / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису. Харків : Харк. приват. музей міськ. садиби, 2010. 56 с. : іл.
24. Таранушенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII–XVIII вв. Харків : Музей українського мистецтва, Друкарня вид-ва «Пролетарій», 1928. 9 с., XXXVI табл., іл.
25. Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918–1932 рр. : монографічні видання, статті, рецензії, додатки, таранушенкознавчі студії, ілюстрації, довідкові матеріа-

ли / упоряд.: О. О. Савчук, М. М. Краси́ков, С. І. Білокінь ; передм. С. І. Білоко́ня ; підготовка тексту та прим. О. О. Савчу́ка, М. М. Краси́кова ; авт. післямови та наук. ред. М. М. Краси́ков. Харків : Видавець Савчук О. О., 2011. 696 с., 702 іл. (Серія «Слобожанський світ». Вип. 1).

26. Таранушенко С. А. Старі хати Харкова : [альбом] / Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, Ін-т рукопису, Харк. приват. музей міськ. садиби. Харків : Харк. приват. музей міськ. садиби, 2010. 168 с. : іл.

27. Таранушенко С. А. Українські народні меблі. Харків : Харківський приватний музей міської садиби, 2011. 52 с., фотогр.

28. Традиційна народна культура Дворічанського району Харківської області / упоряд. М. Семєнова. Харків : Регіон-інформ, 2001. 160 с.

29. Шевченко Є. Народна деревообробка в Україні : словник народної термінології / наук. ред. М. Кодак. Київ : Артанія, 1997. 312 с. : іл.

30. Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. Київ : Будівельник, 1970. 192 с.

References

1. ARTIUSHENKO, Mykola. *History of Boromla. From the Most Ancient Times to the Present Days*. Trostianets, 1999, 672 pp. [in Ukrainian].

2. ASTAKHOVA, Olena, Tetiana KRUPA, Valentyna SUSHKO. *Holidays and Mode of Life of Slobozhanshchyna: An Album: the 2nd ed., revised ed.* Kharkiv: Coloration, 2008, 143 pp.: ills. [in Ukrainian].

3. BAHALII, Dmytro. *History of Sloboda Ukraine*. Prefaced, annotated by Volodymyr KRAVCHENKO; artist, illustrations compiled by Viacheslav RIIAKA. Kharkiv: Osnova, 1991, 256 pp. [in Ukrainian].

4. BULASHEV, Heorhii. *The Ukrainian People in Their Legends, Religious Views and Beliefs: Cosmogonic Ukrainian Folk Views and Beliefs*. Kyiv: Trust, 1992, 416 pp. [in Ukrainian].

5. HRINCHENKO, Borys, compiler. *Dictionary of the Ukrainian Language: In Four Volumes*. Collected by the editorial board of the "Kyivan Past" Journal. Kyiv: The publishing house of the Academy of Sciences of Ukrainian SSR, 1959. Vol. 4: Р-Я [R-Ya], 563 pp. [in Ukrainian].

6. DANYLIUK, Arkhyp. *Ukrainian House*. Kyiv: Scientific Thought, 1991, 112 pp. [in Ukrainian].

7. DYACHENKO, Nikolai. *Ethnographic Studies of Sloboda Ukraine in the 18th – the First Half of the 19th Century (Historical and Ethnographic research): An author's abstract of a Ph.D. thesis in History*. Kiev: M. Rylsky Institute of Art Studies, Folklore and Ethnography, 1971, 28 pp. [in Russian].

8. IVANOV, Vasily, ed. *Life and Art of the Peasants of Kharkov Governorate. Starobelsk County. Essays on the Ethnography of the Region*. Kharkov: Publishing House of the Governorate Statistical Committee, 1898, vol. 1, 1012 pp. [in Russian].

9. IVANOV, Vasily. *Modern Village in Kharkov Governorate. Kharkov Collection: Literary and Scientific Supplement to "Kharkov Calendar" on 1893 / Edition of Kharkov Governorate Statistical Committee* [edited by the member-secretary of the committee V. V. Ivanov]. Kharkov: Governorate Administration Publishers, 1893, iss. 7, pp. 1–28 [in Russian].

10. IVANOV, Petr. *Folk Customs, Beliefs, Signs, Proverbs and Riddles Related to the Ukrainian House. Kharkov Collection*. Kharkov, 1889, iss. 3, pp. 35–66 [in Russian].

11. MAKSIMOV, Vladimir. *Mudbrick House*. Edited by Anatoly SOKOLOV. Petrograd: Edition of the Main Directorate of Land Management and Agriculture, 1915, iss. 2, 128 pp.: ills. [in Russian].

12. MARZEEV, Aleksandr. *Dwellings and Sanitary Activities of Ukraine's Rural Population*. Kharkov: Scientific Thought, 1927, 196 pp., plans, maps, ills. [in Russian].

13. KRASYKOV, Mykhailo, Nataliia OLIYNYK, Vira OSADCHA, Myroslava SEMENOVA, compilers. *Muravsky Trail – 97: Materials of a Complex Folklore and Ethnographic Expedition*. Kharkiv: Kharkiv State Institute of Culture, 1998, 360 pp. [in Ukrainian].

14. OKOVYTA, Klavdiia. *Velykoburluchchyna (Pages of History) / International Slavic University*. Kharkiv, 2000, 528 pp. [in Ukrainian].

15. PIRKO, Vasyi, Oleksandr HURZHII, compilers. *Descriptions of the Kharkiv Governorate in the Late 18th Century. Descriptive and Statistical Sources*. Editorial board's chairperson – Pavlo SOKHAN, deputy chief – Valerii SMOLII. Academy of Sciences of Ukrainian SSR. Archeographic Committee, Institute of History of Ukraine, USSR's Central State Military and Historical Archives, Donetsk State University. Kyiv: Scientific Thought, 1991, 220, /3/ pp., [24] fols. of ills. [in Ukrainian].

16. PARAMONOV, Andrii, Rostyslav RYBALCHENKO. *Farms, Mills, Windmills, Taverns of Slobozhanshchyna*. Kyiv: Kharkiv Private Museum of the City Manor; Stylos, 2007, 104 pp. [in Ukrainian].

17. SAMOILOVYCH, Viktor. *Ukrainian Folk Housing*. Kyiv: Builder [in Ukrainian].
18. SILETSKYI, Roman. Commemorative Motifs in the Building Rites of Ukrainians. *The Ethnology Notebooks*, 2001, no. 3, pp. 479–482 [in Ukrainian].
19. SUMTSOV, Mykola. *Slobozhahshchnyna Residents. A Historical and Ethnographic Study*. Text preparation and linguistic editing – Leonid USHKALOV, prefaced, annotated and postface-authored by Volodymyr FRADKIN. Kharkiv: Kharkiv Acta, 2002, 282 pp. [in Ukrainian].
20. SUSHKO, Valentyna. Folk Architecture in the Worldview of Ukrainians (Exemplified by the Beliefs Related to Dwelling Building). *International Theoretical and Practical Conference «Traditional Folk Culture: Preservation of Originality in the Conditions of Globalization»: Abstracts of Reports*. Kharkiv: Rehion-inform, pp. 135–141 [in Ukrainian].
21. SUSHKO, Valentyna. Folk Housing Construction of Ukrainians of Slobozhanshchyna. *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis [Journal of Palacký University Olomouc]. Faculta Philosophica [Philosophy Faculty]. Philologica* 97–2008: *Ucrainica III. Současná Ukrajinská: Problémy jazyka, literatury a kultury*. 2 část [Philology 97–2008: *Ukrainian Studies*, vol. 3. *Modern Ukrainian Studies: Problems of the Language, Literature and Culture. Part 2*]. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci [Palacký University Olomouc], 2008, pp. 673–676 [in Ukrainian].
22. SUSHKO, Valentyna. The Current State of Ukrainian Folk Architecture in the Kharkiv Region (Exemplified by the Village of Lyptsi of Kharkiv District in Kharkiv Region). *The 8th All-Ukrainian Scientific Conference «Historical Local History and Culture» (Scientific Reports and Reviews)*. Kyiv; Kharkiv: Native Kharkiv, 1997, part 2, pp. 289–291 [in Ukrainian].
23. TARANUSHENKO, Stefan. *Koziivka*. V. Vernadskyi National Library of Ukraine, Manuscript Institute. Kharkiv: Kharkiv Private Museum of the City Manor, 2010, 56 pp.: ills. [in Ukrainian].
24. TARANUSHENKO, Stefan. *The Art of Slobozhanshchyna in the 17th–18th Centuries*. Kharkiv: Ukrainian Art Museum, Proletarian Publishing House's First Printing House, 1928, 9 pp., 36 tables, ills. [in Ukrainian].
25. TARANUSHENKO, Stefan. Scientific Heritage. The Kharkiv Period. Studies of 1918–1932: Monographic Editions, Papers, Reviews, Appendices, Studies on Taranushenko, Illustrations, and Reference Materials. Compiled by Oleksandr SAVCHUK, Mykhailo KRASYKOV and Serhii BILOKIN. Prefaced by Serhii BILOKIN. Text is prepared and annotated by Oleksandr SAVCHUK and Mykhailo KRASYKOV. Postfaced and scientifically edited by Mykhailo KRASYKOV. Kharkiv: Savchuk O. O. Publisher, 2011, 696 pp., 702 ills. (*The World of Slobozhanshchyna* Series. Iss. 1) [in Ukrainian].
26. TARANUSHENKO, Stefan. *Old Houses of Kharkiv: [An Album]*; V. Vernadskyi National Library of Ukraine, Manuscript Institute, Kharkiv Private Museum of the City Manor. Kharkiv: Kharkiv Private Museum of the City Manor, 2010, 168 pp.: ills. [in Ukrainian].
27. TARANUSHENKO, Stefan. *Ukrainian Folk Furniture*. Kharkiv: Kharkiv Private Museum of the City Manor, 2011, 52 pp., photos [in Ukrainian].
28. SEMENOVA, Myroslava, compiler. *Traditional Folk Culture of Dvorichna District in Kharkiv Region*. Kharkiv: Region-Inform, 2001, 160 pp. [in Ukrainian].
29. SHEVCHENKO, Yevhen. *Folk Woodworking in Ukraine: Dictionary of Folk Terminology*. Scientifically edited by Mykola KODAK. Kyiv: Arthania, 1997, 312 pp.: ills. [in Ukrainian].
30. YURCHENKO, Petro. *Wooden Architecture of Ukraine*. Kyiv: Builder, 1970, 192 pp. [in Ukrainian].

Отримано / Received 04.11.2024

Рекомендована до друку / Recommended for publishing 10.12.2024